

Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973*

H. W. VON DER DUNK

De moderne geschiedwetenschap onderscheidt zich door een waaier van denkbare gezichtshoeken, die ons allemaal hetzelfde op een andere manier kunnen laten zien. Daarbij is het verschil tussen de historische, de politicologische en de sociologische benadering in wezen al lang vervaagd, doordat deze disciplines elkaar veel te duidelijk wederzijds hebben beïnvloed. Wel kan men zeggen dat het recentelijk vooral de politicologie is geweest die hier statische categorieën in de geschiedenis heeft geïntroduceerd. Die kunnen verhelderend zijn om lange-afstandsontwikkelingen te zien en te begrijpen en om onze blik voor het onveranderlijke te scherpen. De van huis uit historische benadering let meer op de middellange- en korte-afstandsontwikkelingen en op de ideeën en motieven van de handelende personages. Het een zal het ander altijd aanvullen.

Een algemene typologie van Nederland in de periode 1955 tot 1973, zoals door de congresscommissie gevraagd, blijft desalniettemin een dubieuze onderneming. Zo'n typologie vereist immers een kunstmatige stillegging van het proces. De geschiedenis wordt als het ware onder narcose gezet. Bovendien moet men zich afvragen of de gegeven afbakening zinvol is. Terwijl het aantreden van het kabinet-Den Uyl en de oliecrisis in 1973 nog enigszins het trekken van een eindstreepje rechtvaardigen, valt er voor 1955 niets te bedenken, dat de behoefte aan een cesuur doet ontstaan. En ofschoon elke cesuur, zoals we allemaal sinds ons eerste studiejaar weten, een element van willekeur bevat zijn er toch belangrijke gradaties.

In 1955 bevinden we ons in elk geval midden in een fase; zowel wat de binnenlandse politieke, economische en culturele verhoudingen, als wat de buitenlandse en internationale constellatie aangaat. Een fase, die eigenlijk begon met de bevrijding; een constellatie, die zich in de eerste naoorlogse jaren aftekende.

Sedert de jaren zestig wordt de naoorlogse geschiedenis benaderd onder het gezichtspunt continuïteit en breuk¹. Het is een optiek die nog wortelt in het vernieuwingscredo en de ideologische kritiek uit die jaren, ook als de premissen inmiddels zijn weggevallen. Daarbij kregen we de laatste jaren een duidelijk beeld voorgezet.

De nationale solidariteit, die onder de druk van de bezetting was ontstaan en die de oude schotjesgeest had doorbroken, bleek niet tegen bevrijding en vrede bestand. De vernieuwings-

* Graag dank ik hier de studentassistent P.V.C.E. van de Walle voor zijn uitgebreide bibliografische hulp.

1. Vergelijk J.C.H. Blom, 'De tweede wereldoorlog en de Nederlandse samenleving. Continuïteit en verandering', in: C.B. Wels, ed., *Vaderlands verleden in veelvoud*, U (Den Haag, 1980) 336; P.B.M. Blaas, 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945', in: W. Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht, 1983) 9-47; ook op een specifiek vlak: J. Bosmans, 'Beide er in en geen van beide er uit'. De rooms-rode samenwerking 1945-1952, continuïteit of discontinuïteit?', in: P.W. Klein en G.N. van der Plaats, ed., *Herrijzend Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag, 1981) 204, om slechts enkele voorbeelden te noemen.

idealen, waarbij een terugkeer naar het verzuilde bestel werd afgewezen, waren na 1945 te pletter gelopen op het réveil van de oude krachten. De doorbraak mislukte. Haar vaandeldrager, de Partij van de Arbeid, werd bij gebrek aan toestroom uit de liberale en confessionele gelederen een soort aangepaste, humanistische opvolger van de SDAP: verwaterd in de ogen van doctrinaire socialistten, volwassen en realistisch in de ogen van anderen en in eigen ogen². De jaren veertig en vijftig stonden in het teken van restauratie en herzuiling enerzijds — met als hoogtepunt het bisschoppelijk mandement van 1954 — en van een zakelijke rooms-rode samenwerking anderzijds. Het pacificatiemodel, dat later door politicologen als Daalder en vooral Lijphart zou worden geïntroduceerd, leek bij uitstek geënt te zijn op deze periode³. Daarbij had Nederland evenwel zijn oude neutraliteitskoers definitief vaarwel gezegd en was een ijverig lid van NAVO en Atlantische gemeenschap geworden, de meest volgzaamste bondgenoot van Amerika.

Aan deze fase van interne verzuilde godsvrede en externe NAVO-trouw kwam in de jaren zestig een einde. Vernieuwing werd wederom de leuze. Een golf van democratiseringspogingen overspoelde het land in vele sectoren. Het volk leek ontwaakt en kwam met spandoeken de straat op. Rellen verstoorden de vrede. Het gezag kwam onder vuur, of beter onder rookbommen en steenworpen en zijn dragers moesten de bakens verzetten om erger te voorkomen. Wat het buitenlandse beleid betrof verdween de overeenstemming. NAVO-koers en vriendschap met de VS behoorden tot de stenen des aanstoots. Van consensus naar dissensus, van harmonisatie naar polarisatie, van restauratie naar vernieuwing... met deze en andere slagwoorden wordt de omslag volgens dit standaardbeeld gekarakteriseerd.

In de jaren zeventig kwam met deze ervaringen achter de rug een discussie op gang waarbij de these werd verkondigd dat niet de bezetting maar de jaren zestig als belangrijkste cesuur van deze eeuw moeten worden gezien: de oorlog had de wezenlijke structuren intact gelaten. Ten onrechte had de oorlogsgeneratie met de bezettingsellende de voorstelling van een ongeëvenaarde breuk verbonden en een ingreep in een gestage ontwikkeling, en dat idee als vanzelfsprekend in haar bewustzijn meegedragen⁴. Niet natuurlijk dat de subjectieve betekenis van de oorlog en van de verschrikkingen werd ontkend. Doch die factor, zo hoorden we nu, diende niet te worden verward met de objectieve structuur van de samenleving. Die was betrekkelijk onaangetast gebleven, afgezien van de oorlogsschade, waarvan het land zich echter snel en goed herstelde.

Er kwam daarnaast nog een andere interpretatie op, die in zekere zin een variant van de hier genoemde is en die zeer recent nog door Daalder naar voren werd gebracht. In de jaren dertig was toenemende onvrede met het parlementaire stelsel ontstaan tegen de achtergrond van de

2. Vergelijk J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer, 1978); J. Bank en S. Temming, *Van brede visie tot smalle marge* (Alphen, 1982); H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de PvdA* (Amsterdam, 1955).

3. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1979); H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen, 1974); *idem*, 'Political Elites and Democratization in the Netherlands 1848-1950', in: R. Dahl, ed., *Political Opposition in Western Democracies* (New Haven, 1966).

4. Zie Blom, 'Tweede wereldoorlog'. Scherpe kritiek op de these van Blom bij G.R. Zondergeld, 'Continuïteit in de moderne Nederlandse geschiedenis', *Kleio* (oktober 1984) 1; vergelijk ook mijn eigen artikel: 'Negentienvertig, van neutralisme naar nazi-heerschappij', *Vaderlands verleden in veelvoud*, II, 314-315.

algemene Europese malaise waarin zich de democratie bevond⁵. Ook toen al werd er om vernieuwing en doorbraak geroepen. Deze stroming nu viel tijdens de oorlog uiteen. Voor sommige vernieuwers leek de bezetting een kans om het parlementarisme te liquideren. In de Nederlandse Unie vinden we vertegenwoordigers van deze gedachte terug. Toen dit streven door de Duitsers in een andere richting werd omgebogen, vond er een toenadering plaats tot de anti-Duitse stroming. In St. Michielsgestel werden plannen voor na de oorlog gesmeed. Deze anti-parlementaire vernieuwingsbeweging, die een personalistische democratie op het oog had, leed na de bevrijding al spoedig schipbreuk. De eerste naoorlogse verkiezingen in 1946 leidden tot de hernieuwde vestiging van het parlementaire stelsel en tot de herzuiling. De kiezers, met name binnen het confessionele volksdeel, wendden zich zichtbaar af van de vernieuwers. Vernieuwers, die minder door de bezetting dan door de malaise uit de jaren dertig waren gevormd. Kortom, de structuur van het parlementaire stelsel stond vanaf die jaren onder een zekere druk, die door de bezetting nog sterk werd verzaamd doch na de bevrijding onvoldoende bleek voor fundamentele veranderingen.

In deze interpretatie is sprake zowel van continuïteit als van restauratie. Continuïteit wat betreft het doorbraak- en vernieuwingsstreven van de jaren dertig, dat pas in 1946 strandt. Daarna herstel van vooroorlogse verhoudingen totdat daar in de jaren zestig de klad in komt.

Restauratie, continuïteit, breuk, vernieuwing... deze begrippen zijn de sleutelwoorden in het debat geworden. De bezetting en de kentering in de jaren zestig strijden daarbij om de eer als belangrijkste cesuur te worden vereeuwigd. Te snel en gemakkelijk wordt echter een heel tijdperk of een gebeurtenis onder de stolp van zo'n abstraherend reductiebegrip geperst, zonder op het verschil van de vele niveaus en gelaagdheden te letten, die wij kunnen aanbrengen, zoals het partij-politieke, het culturele, het economische, het technische, het sociale. Dat daarbij het actuele perspectief de teneur bepaalt en dat de argumenten dikwijls wortelen in gevoelsmatige regionen of persoonlijke ervaringen wordt dan uit het oog verloren, evenals het feit dat elke generatie de neiging vertoont tot een egocentrische historische optiek.

In de jaren vijftig kunnen natuurlijk naast elkaar vernieuwing én restauratie, continuïteit én snelle verandering gesignaleerd worden, zoals meestal. Het gaat erom hun onderlinge relatie te onderkennen. Om nóg een misverstand uit de weg te ruimen: wie over restauratie spreekt, ontkent op dat punt de continuïteit. Restauratie impliceert dat er een tijd van ingrijpende verandering aan vooraf is gegaan. Restauratie is altijd reactie. Het herstel, dat een restauratie beoogt, kan nooit het oude terugbrengen omdat de tussenliggende ervaringen hun onuitwisbare sporen hebben achtergelaten; met name bij de voorstanders van herstel. Voorzover we inderdaad in Nederland na 1945 van restauratie kunnen spreken, erkennen we daarmee de breuk, die de oorlog betekende. De woorden, die de anti-revolutionaire voorman Jan Schouten bij zijn terugkeer uit gevangenschap zou hebben gesproken, 'ik ben niet veranderd', hebben alleen zin tegen de achtergrond van de schokervaring, die hij zoals veruit de meesten van de bezetting had overgehouden⁶. Een vanzelfsprekende constatering moet dan ook luiden: er was een gedurige

5. H. Daalder in een lezing ter gelegenheid van de veertigjarige herdenking van de bevrijding, georganiseerd door het RIOD op 7 mei 1985 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam in: D. Barnouw, M. de Keizer en G. van der Stroom, *1940-1945: Onverwerkt verleden?* (Utrecht, 1985) 27[^]15.

6. Geciteerd bij J. Hoek, *Herstel en vernieuwing. De Nederlandse politiek in de jaren 1945-1955* (Alphen, 1979) 86.

wisselwerking tussen herstel, vernieuwing en bezettingsbeleven. Aan de basis van alle politieke activiteiten na de bevrijding lag het besef bij vrijwel allen dat de wereld ingrijpend was veranderd.

Die veranderingen zouden in de eerste naoorlogse jaren steeds duidelijker worden en elke echte restauratie onmogelijk maken. Zij kunnen wat Nederland aangaat terug gebracht worden tot twee complexen: de verhouding tussen staat en maatschappij wat de interne kant, en de positie van het land in Europa en in de wereld wat de externe kant betreft.

De verhouding tussen staat en maatschappij was al vóór 1940 aan een permanente, zij het langzame, verschuiving onderhevig geweest. De opkomst van de massademocratie had de rol van de staat als mitigator bij economische spanningen en sociale tegenstellingen vergroot. De depressie had zelfs kabinetten, die een economisch liberalisme huldigden, tot ingrijpen gedwongen. Passief toezien hoe 'het vrije spel der krachten' zich ontwikkelde was voor geen moderne staat meer denkbaar. Dit proces was door de bezetting eerder versterkt dan afgebroken. De materiële schade en de noodzakelijke wederopbouw na 1945 vroegen om kordate, gerichte aanpak en om een coördinatie, die in eerste aanleg van de overheid zou moeten komen. Socialisten en katholieken hadden al tijdens het interbellum elk op eigen wijze en volgens de eigen beginselen voor een zwaardere sociale taak van de staat geijverd. Niet alleen omdat het hier de twee grootste partijen betrof, maar ook omdat juist deze twee uitgesproken ideeën hadden over een overheid in dienst van sociale rechtvaardigheid, werd die befaamde samenwerking mogelijk, die tot het einde van de jaren vijftig zou duren. Waarmee niet gezegd is, dat de betrokkenen dit van begin af aan zo zagen en evenmin dat zij erg gelukkig met elkaar waren⁷. Op levensbeschouwelijk en mentaal vlak werd de tegenstelling immers nadrukkelijk beklemtoond, waarbij met name de katholieken zich achter een muur verschansten, die zij bovenal tegen de socialistische regeringspartner optrokken, juist omdat er op het stuk van de sociale filosofie veel verwantschap was; in tegenstelling tot de liberalen en de protestanten, die zich bleven verzetten tegen een koers, die naar de verzorgingsstaat leidde en die de oude scheiding tussen staat en maatschappij wilden handhaven⁸.

Een aanvullend parallélisme was nog dat roomsen én roden de nieuwkomers waren onder de groten. Allebei waren na een lange emancipatiestrijd volop doorgestoten naar de centra van de politieke macht. De RKSP had weliswaar al geregeld vóór 1940 aan de regering deelgenomen, maar nog allerminst het oude minderwaardigheidsgevoel afgelegd. Dit bewustzijn eindelijk gearriveerd te zijn en zich van de lange liberaal-protestantse hegemonie in het staatsapparaat te hebben ontdaan, verklaart misschien waarom KVP evenals PvdA voor het behoud van die machtspositie voortaan veel compromissen over hadden, zowel wat de buitenlandse koers als wat binnenlandse kwesties aangaat. Daar was dus de stille solidariteit van de twee laatkomers, die psychologisch iets van de wederzijdse innige achterdocht verklaart.

Zo zien we KVP en PvdA, de ene hand alsmaar tot vuist gebald, verontwaardigd naar elkaar zwaaïend, met de andere hand elkander stevig omklemmend, samen de weg naar de moderne

7. Vergelijk Bosmans, 'Beide er in'; *idem*, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1945-1980', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XV (Haarlem, 1982) 269; S.W. Couwenberg, *Modern socialisme. Achtergrond, ontwikkeling, perspectief* (Alphen, 1972).

8. Voor de economische aspecten zie hiervoor J.T.J.M. van der Linden, *Economische ontwikkeling en de rol van de overheid, Nederland 1945-1955* (Amsterdam, 1985).

verzorgingsstaat inslaan. De KVP ging daarbij van het subsidiariteitsprincipe uit en wilde de invloed van de staat beperken. Daardoor kon zij haar conceptie er althans gedeeltelijk doordrukken, die voor de protestanten en met name voor de liberalen altijd nog heel wat aantrekkelijker was dan het gevreesde socialistische program, hoewel de PvdA ook van een doctrinair dirigisme terug was gekomen⁹. Overziet men deze gedurige en na 1945 snel toenemende doordringing van staat en samenleving dan kan men eerder van een 'continuïteit van vernieuwing' spreken. Een paradox; doch een paradox is een schijnbare tegenstrijdigheid, hebben we op school geleerd.

Ook de internationale ontwikkeling bevorderde die doordringing en de versterking van het centrale staatsgezag. Het land was voor herstel zeer aangewezen op materiële hulp. Nauwe aansluiting bij de vele nieuwe internationale organisaties werd algemeen als noodzakelijk en wenselijk beschouwd. Degenen met reserves vormden in elk geval een minderheid. Economische dwangmatigheden misschien meer nog dan de strategisch-politieke maakten een eind aan elk streven om weer bij de oude afzijdigheidstraditie aan te knopen.

De jammerlijke mislukking van een zelfstandig optreden bij de Indonesische revolutie snoerde ook de meest verstokte tegenstanders van een internationalistische koers de mond¹⁰. De Marshallhulp kon nog minder gemist worden dan het rijk van Insulinde.

Zowel op het stuk van de sociale en economische verhoudingen als op dat van de internationale positie van Nederland hadden zich dus al direct na de oorlog ingrijpende veranderingen voorgedaan, die de oude afstand tussen staat en maatschappij snel verder lieten wegschrompelen. De internationalisatie zorgde immers vanzelf voor een verschuiving van zwaartepunten. Zij vergrootte de betekenis van de regering als enige spreekbuis van de nationale belangen. Dit hield ook een reductie in van de invloed van het parlement. De wederopbouw en de oprichting van de verzorgingsstaat verzwakten die invloed aanvankelijk nog. Een netwerk van overheidsinstellingen, met deskundigen bemand, werd over het land geworpen. De opmars van de planologen in dienst van de regering versterkte haar gezag ook tegenover de Kamer. Tussen het bedrijfsleven en de overheid ontwikkelde zich een geregeld samenspel, waar men vóór de oorlog nog in gescheiden werelden had geopereerd¹¹. Een van de opmerkelijkste zaken was de coöperatie van de vakbeweging. Die stelde looneisen achter bij de snelle industrialisatie,

9. *Ibidem; idem*, 'De bedrijfsorganisatie. Een discussie over de verhouding van staat en maatschappij', in: H.J.G. Verhallen, ed., *Corporatisme in Nederland. Belangengroepen en democratie* (Alphen-Brussel, 1980) 229; H. de Liagre Böhl, e.a., *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen, 1981); Bank en Temming, *Van brede visie*; ook J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam, 1978).

10. Vergelijk J. Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie* (Baarn, 1983); ouder is C. Smit, *De liquidatie van een imperium* (Amsterdam, 1962) en *idem*, *De dekolonisatie van Indonesië* (Groningen, 1976). Ook A. Stempels, *De parlementaire geschiedenis van het Indonesische vraagstuk* (Amsterdam, 1950); R.J. Leupold, *The U.S. and Indonesian Indépendance 1944-1947* (Dissertatie Kentucky, 1976) en G.D. Homan, 'The U.S. and the Indonesian Question Dec. 1941-1946', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCIII (1980) 35.

11. Van der Linden, *Economische ontwikkeling*; R.T. Griffiths, ed., *The Economy and Politics of the Netherlands since 1945* (Den Haag, 1980); G.A. Kooy, e.a., ed., *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer, 1980).

die voor arbeidsplaatsen zou zorgen¹². De bevolkingsgroei en de herinneringen aan de depressie hadden het oude spook van de werkloosheid nog allerminst verdreven.

Rond het midden van de jaren vijftig bevond het land zich zo in een fase van hoogconjunctuur met veel vraag naar arbeidskrachten en een bloeiend investeringsklimaat. Het thema keert regelmatig in de troonredes terug. Alleen de woningnood bleef een vast klaagnummer, naast dat andere vaste klaagnummer, de zorg over de toestand in de wereld¹³. Zeker, de traditionele Nederlandse voorkeur voor zelfbestuur, initiatieven vanuit de maatschappij en privaatrechtelijke organen, die staatsbemoeienis voorkomen, verloochende zich ook na 1945 niet. De rol van de staat bij de wederopbouw werd uiteindelijk meer een animerende en sturende dan een dirigistische. 'Stimuleren, bevorderen, belemmeringen wegnemen...' het worden geliefkoosde termen¹⁴. Confessionelen (van beiderlei kunne) en liberalen vonden elkaar telkens weer in hun afkeer van de regelstaat. In de jaren vijftig werd de overheidscontrole, die bij het begin van de wederopbouw nog onmisbaar had geleken, door een strategie van elastische sturing en bemiddeling bij conflicten vervangen. Ook was de bemoeienis op het gebied van kredietwezen en monetair beleid veel sterker dan ten aanzien van de industriële ontwikkeling¹⁵. Hier lag ook voor de staat nog terra incognita. Het antidirigisme van liberalen, protestanten en katholieken vermocht dus wel de tendensen die in de richting liepen van een geleide economie sterk af te zwakken en aan te passen aan de Nederlandse anti-staatse mentaliteit, de oude scheiding tussen staat en maatschappij was desalniettemin voorgoed verdwenen en een pakket van sociale voorzieningen bezegelde de innige verstrengeling.

Was het juist het besef van het onstuitbare en onomkeerbare van dit hele proces, dat op cultureel vlak tot een restauratieve houding leidde en een mentaliteit begunstigde, die in traditie en normatief conformisme een houvast zocht? De verzakelijking van het bestuur en de intocht van professionelen in tal van overheidsinstellingen vroegen om een tegenwicht. Met name de confessionelen haastten zich de gelederen te sluiten. Men kan van herzuiling spreken, doch moet dan wel bedenken dat binnen elke zuil het beroep op geestelijke traditionele waarden niet alleen tegen de bedreiging van buiten maar ook tegen de uitholling van binnen werd aan-geheven. Wat niet wegneemt dat rond het midden van de jaren vijftig, uiterlijk gezien de geestelijke restauratie geslaagd lijkt¹⁶.

De wortels daarvan lagen al in de oorlogsjaren. De gewelddadige verstoring van het ver- trouwde wekt als primaire reactie het verlangen naar normaliteit, dat elke restauratie begunstigt. Na de bevrijding kunnen die restauratieve tendenties dan in verband worden gebracht met een viertal factoren: 1) De noodzaak van snel materieel herstel vereiste een praktische

12. J. Windmuller en C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Utrecht, 1972); C. de Galan, 'De invloed van de vakbeweging op de economische ontwikkeling van Nederland', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, ed., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, U (Den Haag, 1977) 187.

13. Van der Linden, *Economische ontwikkeling*. De troonredes zijn gebundeld, van pittig commentaar voorzien in: J. Blokker, 'Leden van de Staten Generaal'. *Nederland onder Juliana* (Bussum, 1981).

14. Van der Linden, *Economische ontwikkeling*, 283.

15. *Ibidem*, 116. Verder: Th.A. Stevens, *Openbare financiën als instrument van economische politiek* (Leiden, 1971); G. Goedhart, 'Tien jaar monetaire politiek', in: *Tien jaar economisch leven in Nederland. Herstelbank 1945-1955* (Den Haag, 1955) 107.

16. Een scherpe en originele analyse van het geestelijk klimaat bij H.J.A. Hofland, *Tegels licht- ten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam, 1972).

aanpak. Voor principiële ideologische discussies was daarbij geen tijd en dus werd leiding gemakkelijk aanvaard. Dit paternalisme ontstaat in alle partijen, ook in de PvdA. De meewerking van de vakbeweging is een opmerkelijk voorbeeld van pragmatisch denken. 2) De angst voor revolutie en communistische infiltratie, in leven gehouden door de gebeurtenissen in Oost-Europa, begunstigde een sluiting van de gelederen en aanvaarding van het gezag. 3) De snelle internationalisatie en de genoemde grote verschuivingen op economisch vlak en in de hele sociale organisatie van de samenleving wekten de behoefte zich schrap te zetten op geestelijk vlak. 4) De jongeren waren in verband met de oorlog en de nieuwe internationale spanningen gedesillusioneerd en ontuchtend. Zij lieten de ouderen hun gang gaan, accepteerden hun leiding, wat nog niet betekende dat zij zich over de gehele linie ermee identificeerden. De zorg over de wassende onkerkelijkheid bij de jeugd en de hang naar materialisme, waar de eigentijdse analyses bol van staan, duidt erop, dat de generatietegenstelling niet als werkelijk verdwenen werd beschouwd¹⁷.

Het generatievraagstuk is even fundamenteel als ingewikkeld. Dat laatste alleen al omdat generaties elkaar niet opvolgen als wekdagen, maar permanent over elkaar heen schuiven. Als historici zijn wij tot nog toe niet veel verder gekomen dan de vaststelling dat dit vraagstuk niet te negeren valt, met het gevolg dat we naar hartelust met het begrip opereren. Waarbij in elk geval te bedenken valt dat generatietegenstellingen altijd doorkruist worden door andere bindingen of tegenstellingen.

De roep om gezag was al aangegeven in Londen, evenals door kopstukken van het verzet. De genoemde doorbraak- en vernieuwingsbeweging vertolkte met haar personalistisch democratie-ideaal die gezagsbehoefte, die uitdrukking was van de vrees voor chaos en revolutie. Daar kwam bij dat 'het gezag' in dubbel opzicht was aangeslagen. Ten eerste door de capitulatie van 1940 en de weerloosheid tegenover de bezetter en ten tweede doordat die bezetter het gezag op een geheel andere wijze had besmeurd. Er was dus behoefte aan rehabilitatie. Verzet was in de laatste oorlogsjaren een nationale plicht geworden en zo heerste er beduchtheid voor een gewinning aan anarchistisch-individueel gedrag, waartegen dadelijk ferm diende te worden opgetreden. Tegen de leiding van de confessionele voormannen, maar ook tegen het gezag binnen de PvdA rees geen verzet van de lagere partijorganen. Gezag liet zich verenigen, zowel met de geheel nieuwe taken, waarvoor men stond als met traditionalisme in mentaal opzicht.

De atoombom, de koude oorlog en de angst voor een wereldcatastrofe bevorderden een klimaat van pessimisme en doemdenken. Een eigenaardig contrast, die bezorgdheid en de snel groeiende welvaart en uiterlijke beveiliging van het individuele bestaan! Alsof het christelijke zondebesef steigerde tegen een ongekende materiële weelde. Wie de beschouwingen uit die jaren over het geestelijk leven doorleest, wordt in elk geval getroffen door een zwaarwichtig in velerlei toonaarden vertolkt crisisbesef: crisis van de Westerse beschaving, crisis van de kerk, crisis van de liberale democratie tegenover een monolithisch en onmenselijk vanuit één centrale met

17. Zie bijvoorbeeld de jaargangen uit de jaren vijftig van tijdschriften als *Streven*, *Wending*, *De Waagschaal* en *Socialisme en Democratie*, waar dit thema telkens aan de orde komt. Een samenvattend artikel bij J. Kerkhof s.j., 'Godsdienstige onverschilligheid en ontkerstening', *Streven* (1962-1963) 134. Verder het speciale jeugdnummer van *Wending* (1955-1956) 322. Algemeen: Th. Booy, *Europese jeugd. Een marsroute* (Amsterdam, 1948); H. Faber, e.a., *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland tot 1960* (Assen, 1970). Ook het artikel van J.J.A. Berger, 'Nieuwe taken', *Socialisme en Democratie* (1961) 369, behandelt dit probleem.

diabolisch vernuft gedirigeerd wereldcommunisme! Orwell, Koestier, Ghiorghiu, Kravtenko prikkelden de lugubere verbeelding. Geyl, die enkele grootmeesters van de verontrusting bestreed, zoals Toynbee, Jan Romein, Barraclough, of de veelgelezen auteur van 'revolutie der eenzamen' P. J. Bouman¹⁸, Geyl behoorde tot de uitzonderingen; in elk geval met zijn koppig geloof in de 'vitaliteit van de Westerse beschaving'¹⁹! Ongerustheid en mineurtoonaarden waren troef in de geestelijke omgang. Deels was dat een erfenis van het calvinisme, dat zich niet tot het gelovige protestantse volksdeel beperkte, zoals bekend. Deels was het de Nederlandse variant van een algemeen Westeuropees bezorgdheidscomplex ten gevolge van het rabiate machtsverval van dit continent. Het werd echter ook bevorderd door die materiële veranderingen en de angst voor verlies van dierbare waarden in een onherkenbaar geworden wereld.

De politieke en culturele elites behoorden tenslotte tot de vooroorlogse generatie. Ook de vele nieuwe gezichten waren door depressie- en oorlogservaringen getekend. Hun eigenaars wortelden in het Nederland van Colijn. En zij bepaalden de omgangsstijl, de cultuur. Het nationale zelfbewustzijn had immers enkele harde knauwen te verwerken gekregen. De pijlsnelle nederlaag tegen Duitsers en Japanners was in strijd met het vooral in rechtse kringen gecultiveerde beeld van de stoere erfgenamen der De Ruyters en Piet Heinen. Vervolgens was er de smartelijke liquidatie van het Indonesische bezit, die de nog ietwat krampachtig opgehouden voorstelling van een minstens middelgrote mogendheid ontmantelde. En het feit dat de jeugd, de befaamde sceptische generatie zich, wars van klinkende parolen, op de eigen kring en loopbaan richtte vanuit de behoefte verloren jaren in te halen, vormde voor de ouderen een aanvullend motief voor somberheid. Waar was dat hartverwarmende idealisme gebleven, dat zij zich uit hun eigen jeugd na de eerste wereldoorlog herinnerden?! Vooral in conservatieve en confessionele kring tobt men over het gebrek aan contact²⁰. De kerk, men erkent het, is verstard en haar plechtige retoriek vergalmt in alsmat legere gebouwen. Het gezag voelde zich dus vanwege zijn onaantastbaarheid onbehaaglijk. In een verslag in de NRC van december 1954 lezen we over de absente jeugd:

als grootste rem werd door allen [namelijk jeugdigen, vdD] genoemd, dat men wanneer men zijn mening zou uitspreken, terstond uit partij, kerk, organisatie of eigen kring zou worden gestoten. Alles is geëtiketteerd en met een mening, afwijkend van die van de middengeneratie, is men terstond communist of verdacht. Deze ontzettende druk van boven af, van ouderen zowel als de publieke opinie snoert de jongeren de mond.²¹

Dat ontkerkelijking in de jaren vijftig een standaardthema is, wijst erop dat de conformistische omgangsstijl, de door de ouderen straf geleide politieke en maatschappelijke organisaties, dat heel die partiële restauratie meer een façade was, waarachter de oude fundamenten stiltejeten verzakten. En men beseftte dit en zocht tevergeefs naar middelen om de corrosie van de

18. P.J. Bouman, *Revolutie der eenzamen* (Assen, 1953).

19. P. Geyl, *De vitaliteit van de Westerse beschaving* (Groningen, 1958).

20. Zie het themanummer van 'Wending over mentaliteit van de jeugd', *Wending*, X, vi-vii (1955); G. Beizer, 'Heeft het christendom nog zin?', *Haagse Post* (11 juni 1955); H. Bongers, 'Onkerkelijking in Nederland', *Rekenschap* (maart 1958) 1; J.J. Buskes, 'De kerk en het openbare leven', *Waagschaal* (24 mei-12 juli 1958); G.J. Hoenderdaal, *Het christendom en het ongelooft in Europa* (Lochem, 1961). Vergelijk ook noot 17 en de daar genoemde bladen.

21. Naar aanleiding van de discussie 'Plein 1954', *NRC* (17 december 1954).

traditionele waarden tegen te houden. Zij was niet tegen te houden, omdat zij het onvermijdelijke gevolg was van de even onvermijdelijke internationalisering, waarbij ook mode en cultuur uit de Anglo-Amerikaanse wereld het land overspoelden, die maar zeer ten dele konden worden aangepast aan de standaarden en tradities van de verschillende volksgroepen. De intrede van de televisie sinds 1951 zou die corrosie enorm versterken. Het beeldmedium paste, anders dan pers en ook radio, niet in de dwangbuis van verzuilde informatie en belering. De bedwelmende invloed van een apparaat, dat oog en oor tegelijk bezig houdt en in staat is om de mens dus horen én zien te doen vergaan, bleek onweerstaanbaar in een periode, waarin steeds meer burgers steeds meer tijd voor afleiding kregen. Ik kom hierop terug. Handhaving van traditionele normen en omgangsvormen! Herstel van het parlementaire partijstelsel en de interne partijdiscipline tegen de achtergrond van immense externe en interne verschuivingen, die het domein van ideologie en beginselpolitiek steeds meer terugdrongen en de herzuiling doorbraken, doordat er dwarsverbanden ontstonden van planologen en professionelen! Het meest interessant in dit verband is de PvdA die, om zich als regeringspartner te kunnen handhaven, afstand moest nemen van het socialistische verleden.

De koude oorlog en de vlagen van communistenhysterie, zoals bij de Hongaarse opstand in 1956, hadden duidelijk gemaakt, dat een humanistisch socialisme zich niet ver van het midden, waar Jan Doorsnee ademt, verwijderen mag. De term 'communist' was in de jaren vijftig even beladen als de term 'fascist' dat in de late jaren zestig en zeventig bij een volgend geslacht zou worden. Kritiek had in dit klimaat geen zichtbare functie. Openheid ook niet. Het koningshuis bijvoorbeeld was sacrosanct. De Hofmansaffaire in 1956 onthulde op pijnlijke wijze de zelf-

22

censuur van de pers, die niet aan zoetgekleurde sluiers wenste te trekken. Zo valt ook te begrijpen dat men geen oog had voor groepen, die niet zondermeer konden worden ingepast in de traditionele schemata; groepen die door de oorlog, op geheel verschillende wijze, maar wel extra diep waren getekend en waar de breuk niet met een pleister van conformisme kon worden bedekt. Allereerst de afgrijselijk gedecimeerde joodse gemeenschap met haar kampslachtoffers, wezen en door een lange onderduik gedesorïënteerden. Verder gerepatrieerden uit Indonesië, oudgedienden, die als onwelkome herinnering aan een nog slecht verwerkt fiasco niet de aandacht kregen waar zij recht op meenden te hebben. Velen hadden het gevoel in een beslissende fase van het conflict door het moederland in de steek te zijn gelaten, ook al vond de uiterlijke inpassing in de Nederlandse samenleving op soepele wijze plaats, met name wat de ambtelijke en culturele koloniale elite betrof. Soortgelijke gevoelens leefden ook bij groepen van verzetsstrijders, die niet de rol hadden mogen spelen, waarop zij recht meenden te hebben en die zich gepasseerd zagen door anderen, die niet hun leven hadden geriskeerd. Voor hen werd naorlogs Nederland het land van de ondankbaarheid. Een volstrekt genegeerde met een taboe omgeven groepering tenslotte vormden de zogeheten 'fouten'. Menigeen had na de bevrijding kennis gemaakt met praktijken, die aan de SS deden denken. Bij de toenemende aandacht voor de wreedheden onder het hakenkruis moesten zij hun mond houden over mishandelingen onder het roodwit-blauw. Ja, hoe meer aandacht voor oorlogsmisdaden, des te sterker de dwang tot zwijgen! De banvloek trof in het alledaagse ook kinderen van NSBers en andere nazi-sympathisanten.

22. De kwestie kwam aan het rollen door de publicatie in het Duitse weekblad *Der Spiegel* van 13 juni 1956. Het nummer werd prompt in Nederland niet toegelaten. De Engelse zondagsbladen namen het nieuws over terwijl de Nederlandse pers bleef zwijgen.

De betekenis van deze mentaal geïsoleerden is nog weinig onderzocht. Zij werden pas ontdekt, toen de façade werd afgebroken. Daarna ook begon zich een laatste groep krachtadig te roeren, die men ook was vergeten: de Molukkers.

Na al het voorafgaande lijkt het me dan ook overdreven om van een breuk te spreken, die zich in de jaren zestig zou hebben voorgedaan. De behoefte aan vereenvoudigende voorstellingen leidt snel tot dramatisering. Dat wordt in de hand gewerkt door het feit dat het besef van wezenlijke verandering bij de enkeling en in zijn bewustzijn altijd schokachtig optreedt, naar aanleiding van een spectaculaire gebeurtenis. Die subjectieve ervaring gaat dan de historische beeldvorming beheersen.

De factoren, die het karakter van de naoorlogse samenleving gingen bepalen en helpen verklaren, verloren stellig tegen het einde van de jaren vijftig aan betekenis. De wederopbouw was voltooid, de nieuwe welvaart schiep ruimte voor meer bezinning en dus voor een discussie waar het verder heen moest. De verzakelijking en professionalisering in een aantal politieke sectoren vergrootte die behoefte. De Europese verhoudingen waren eveneens gestabiliseerd. Het Amerikaanse atoomschild bood dekking. De CPN was van een potentiële revolutionaire brandhaard verschrompeld tot onbetekenende outsider. De destalinisatie in de Sovjet-Unie deed twijfel ontstaan of het beeld van de dreigende monolitische kolos, dat als ferment had gediend om de naoorlogse samenleving tot eenheid te smeden, nog wel aan de werkelijkheid beantwoordde. De Russisch-Chinese ruzie versterkte die twijfel. Het starre dualisme smolt en binnen de machtsblokken roerden zich autonome krachten. Ook dit internationale decor kan niet buiten beschouwing blijven. Een eerste signaal, dat de consensus begon te kraken en dat verzet rees tegen de zakelijk-atlantische koers van de PvdA was al de oprichting van de PSP in 1957²³.

Rond 1960 zijn er tal van uitingen van het besef dat een fase is afgesloten, internationaal en nationaal. De verkiezing van Kennedy werd tot symbool verheven van de machtsovername van een nieuwe generatie. Het doet er hier niet toe in hoeverre dat correct was. Het verraadt de behoefte aan een symbool van verandering, waarbij het lang onzichtbaar gebleven generatie-element ineens meespeelt. Dat gevoel van kentering valt in Nederland kort na het einde van de rooms-rode coalitie, weldra als tijdperk-Drees gevierd. Dat die coalitie al lang voor beide partners vol pijn en narigheid was geweest, helpt dat einde te verklaren. Het is echter even opmerkelijk dat zij het toch nog zolang heeft uitgehouden, wat misschien erop wijst, dat er naast persoonlijke ook bovenpersoonlijke factoren waren, die dit onhartelijke samengaan prolongeerden. Voor het vervolg niet zonder betekenis is dan echter, dat van nu af aan sterker conservatieve kabinetten regeren en dat de voormalige kampioen van de doorbraak in de oppositie geraakt. Die kabinetten achtten het moment gekomen om, nu de materiële grondslagen zich duurzamer en mooier laten aanzien dan ooit, aan de 'geestelijke verheffing van ons volk' te werken, zoals het in de troonrede van 1959 heet²⁴.

De groeiende zorg voor het geestelijk welzijn kan als teken van een restauratief bevoogdingsdenken worden gezien. 'Geestelijke waarden' moet volgens christelijke traditie vooral worden vertaald in 'morele normen'. Dat geldt ook voor humanisten en socialisten. Nergens staat 'geestelijk' zo dicht bij 'zedelijk' als in de Nederlandse cultuur. Den Uyl, toen een jongere

23. Zie L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij* (Amsterdam, 1962).

24. Blokker, *Leden van de Staten Generaal*, 77.

van de ouderen, voorspelde een toekomst van ongekend veel vrije tijd. Er moest daarom meer aan actieve cultuurpolitiek worden gedaan. Een apart departement voor cultuur en recreatie in de jaren zestig werd de consequentie²⁵. In dit verband verdient ook het onderwijs aandacht. De bevolkingsgroei en de revolutionaire ontwikkeling van de communicatie veroorzaakten, kwalitatief en kwantitatief, een nieuwe opvoedingssituatie. Het inzicht dat hervorming van het onderwijs nodig was, had in de jaren vijftig tot wonderlijke vrijages geleid tussen onderwijs-hervormers en verontrusten van diverse volksgroepen, die hun waarden wilden overbrengen op de jeugd. Feitelijk sedert de bevrijding al werd er op onderwijsgebied geëxperimenteerd en dat gebeurde door dezelfde generatie, die meewerkte aan een restauratieve cultuurpolitiek²⁶s. De bodem voor het protest van een nieuwe generatie werd in het naoorlogse onderwijs losgewoeld door die combinatie van traditionalisme en conformisme enerzijds en vernieuwingsbereidheid anderzijds. Ook op dit veld dus een gespletenheid, die restauratief én progressief naast elkaar was.

Tenslotte kan het Nieuw-Guineaconflict in dit verband niet buiten beschouwing blijven, dat eveneens rond 1960 naar een gevaarlijke crisis dreef om in 1962 met de geruisloze aftocht van het Nederlandse gezag te eindigen. Opnieuw was de onmacht gebleken om zonder de grote bondgenoot en de steun van de wereldopinie een confrontatie met Sukarno te riskeren. Dat leidde nu tot zelfkritiek. De terugtocht uit Indonesië in de jaren 1945-1949 was wel met opgewonden botsingen tussen links en rechts gepaard gegaan, met domme verdachtmakingen en een hoop retoriek. Heel dat gebeuren had het gezag van de politieke leiders echter nauwelijks aangetast. De wantaxaties werden vergeven en geslikt, omdat men ook als natie nog moest wennen aan de nieuwe constellatie. Nieuw-Guinea had na 1950 duidelijk als pleister op de wonde gefungeerd. Tevens leek het een fraaie gelegenheid te bieden om de smet van kolonialisme af te wissen door nu te tonen dat Nederland in staat was om koloniale heerschappij om te zetten in een onbaatzuchtig edel mentoraat. De hernieuwde wantaxatie van de internationale verhoudingen en de wijze waarop parlement en publieke opinie zich om de tuin geleid voelden, lieten het gezag niet meer ongeschonden. Het bedrijfsleven had al lang kritiek gehad op een regeringskoers, die Nederlandse belangen in Indonesië schade toevoegde. In het anti-revolutionaire kamp, destijds de kampioen van onverzwakte handhaving van het gezag, kwam het tot repercussies en een gewetenscrisis²⁷. Het gebrek aan openheid van verantwoordelijke bewindslieden, met name van

25. Het nieuwe departement werd opgericht in 1965 bij de formatie van het kabinet-Cals. Vergelijk Oud en Bosmans, *Honderd jaren*, 370.

26. In dit opzicht dient vooral de eerste naoorlogse minister van het toenmalige departement van onderwijs, kunsten en wetenschappen, prof.dr. G. van der Leeuw, te worden genoemd, die, evenals trouwens zijn Londense voorganger G. Bolkestein, veel belangstelling toonde voor het onorthodoxe progressieve onderwijs. Dat de drie oudste prinsessen in 1945 'De Werkplaats' van Kees Boeke bezochten, tot verbazing van heel conservatief Nederland, is een symptoom van deze koerswending. Ofschoon de opvolgers van Van der Leeuw, de katholieken Rutten en Gielen, veel gereserveerder stonden tegenover deze richting, konden zij de klok niet meer terugdraaien. Hun partijgenoot Cals, die later het departement zou beheren, toonde daarentegen weer veel meer belangstelling voor de pedagogische reformbeweging.

27. Over Nieuw-Guinea zie behalve Smit, *Dekolonisatie*; J.W.G. de Beus, *Morgen hij het aanbreken van de dag* (Rotterdam, 1977). Wat de reacties binnen de ARP aangaat vergelijk J.A.H.J.S. Bruins Slot, *...en ik was gelukkig* (Baarn, 1972); D.Th. Kuiper, 'Tussen identiteit en fusie. De ontwikkelingsdrang van de 'radikale' generatie in de ARP' (ongepubliceerde tekst van een lezing gehouden op het Instituut voor geschiedenis te Utrecht op 9 februari 1982).

Luns, dat een decennium eerder zou zijn aanvaard, verloor in de nieuwe situatie zijn legitimatie. Al met al lijken de jaren van 1958 tot 1962 een cruciale periode omdat hier een aantal externe en interne ontwikkelingen op gang kwamen die enkele jaren later samen zouden vloeien om het decennium zijn turbulente karakter te verlenen.

Ik kom daarbij toe aan een laatste omstrede maar hoogst intrigerende factor: de nawerking en beeldvorming van de oorlog! Daar is de laatste tijd en met name in het herdenkingsjaar 1985 veel over geschreven en georeerd, van historische zowel als van psychiatrische zijde.

De volwassen oorlogsgeneratie had om praktische en psychische redenen dat verleden eerst de rug toegekeerd. Het gekwetste nationale zelfbewustzijn had een zekere troost gevonden in de gedachte aan het verzet, dat tot algemeen nationaal verzet was uitgeroepen en tot bijdrage aan de overwinning. Anderzijds waren er de tegenstellingen binnen dat verzet geweest. Vooral hadden de nieuwe gezagsdragers links-radikale groepen als bedreiging ervaren en snel uitgeschakeld wegens de enorme angst voor de Sovjet-Unie. De naoorlogse generatie, waartoe ik ook reken degenen die de bezetting als kind hadden beleefd, was opgevoed met een gespleten gezagsleer. Daar was het fatsoenlijke rechtmatige gezag van de eigen elite, kerk, opvoeders en ouders, die hun autoriteit nog konden legitimeren door hun strijd voor de vrijheid en hun verzet tegen het totalitarisme, nu en tijdens de bezetting. Dat verzet had berust op ontkenning van het verkeerde, het slechte gezag. Op zichzelf sloot dit aan bij een oude problematiek, die sedert de reformatie en de opstand tegen Spanje het Nederlandse politieke ethos had gekleurd. Gezagsgetrouwheid en verzetsbereidheid waren allebei als deugden verworteld in de nationale geschiedenis.

In het begin van de jaren zestig kwam de oorlog nu weer sterker in de belangstelling. De oorzaken hiervoor zijn veelvuldig. De stabilisatie van de Europese verhoudingen, het wederzijdse verlangen naar ontspanning, de genoemde ontgoocheling van de blokken, lieten ruimte voor omzien en discussie. De wereld werd onoverzichtelijker, terwijl de angst voor een derde wereldoorlog afnam. In deze constellatie kreeg de bezetting met haar duidelijke fronten tussen goed en kwaad een nieuwe betekenis. Er waren al voorlopers geweest zoals J. B. Charles, die de teleurstelling van de verzetsman had verwoord over de morele vertroebeling na de bevrijding en de verwatering van zuivere idealen²⁸. Ook het algemene verschijnsel van een idealisering van het verleden begon te werken. Daarmee was slechts schijnbaar in strijd dat er zoveel over de gruwelen van de nazis werd geschreven. Dat verhoogde alleen maar het contrast en de heroïek van het anti-fascisme. Van belang was niet alleen dat nu de serieuze geschiedschrijving over de bezetting op gang kwam maar ook dat de nieuwe massahypnotiseur, de tv, die oorlog hapklaar aan huis serveerde. In dit verband moet de uitzending van Lou de Jong over de bezetting apart worden genoemd, omdat hier deskundige documentatie verenigd was met een maximum aan didactische uitwerking, waardoor de herinneringen begonnen te blaffen²⁹!

De naoorlogse generaties werden zo geconfronteerd met lofliederen op de illegaliteit en op het idealisme van de ouderen tegen de zwarte horizon van de naziterreur en tevens niet het stille verwijt, dat er van dat idealisme niet zo veel meer was overgebleven in de welvaartsstaat, die door diezelfde oorlogsgeneratie voor de jeugd was opgebouwd. Het openlijke verzet tegen het

28. J.B. Charles, *Volg het spoor terug* (Amsterdam, 1953); *idem, Van het kleine koude front* (Amsterdam, 1961).

29. L. de Jong, *De bezetting* (5 dln.; Amsterdam, 1961-1962).

gezag — voortaan onder invloed van de sociale wetenschappen, ook wel gewichtig 'establishment' genoemd — vond een van zijn wortels in de beeldvorming van de oorlog, die door de media nu brede maatschappelijke lagen kon bereiken. De vraag moest opkomen hoe idealisme en heroïek nog mogelijk waren in de verzorgingsstaat, waarvan inmiddels de ideële halo — te weten de vrijheid en democratie te verdedigen tegen het totalitaire gevaar — enigszins begon te slijten. De genoemde verzakelijking van de politiek, de onherkenbaarheid van geestelijke inspiratie in de praktijk vormden een schriel contrast met de cultus van het oorlogsverleden. Het voor de hand liggende antwoord op die vraag werd zo: verzet tegen deze staat en dit gezag! Waarmee men zich de ware erfgenaam van de illegaliteit kon wanen. De fascisme-discussie bood daarbij nog zijdelings steun. De uitbreiding van het begrip volgens neo-marxistische doctrines maakte het mogelijk om in de eigen maatschappij fascistische elementen aan te wijzen. Daarmee kon een quasi analoge constellatie met de bezetting worden gefabriceerd. Uit de provocaties in de rumoerige jaren 1965 en 1966 blijkt de smartelijke voldoening nu ook 'illegaal' bezig te zijn en in de politiek met haar gummiknuppels lijfelijke nazaten van de SS te ontmoeten³⁰.

In wezen toonde de opstandige generatie uit de jaren zestig zich trouw aan de beginselen, die haar waren bijgebracht. Alleen pakte de toepassing anders uit dan de opvoeders hadden verwacht. Doch dit soort verdrietige ervaringen blijft opvoeders wellicht zelden bespaard. Men kan nog verder gaan en in de roep om polarisatie en ideologische duidelijkheid, om beginsel-politiek, die weldra door de vernieuwers werd aangeheven, een gemoderniseerde variant op de oorspronkelijke verzuiling zien. Al keerde die beweging zich nominaal onder andere tegen de conventionele verzuiling. Eigenlijk keerde zij zich echter tegen de oude elites, die de ideële inspiraties hadden vervuild voor pragmatisme. Daar kwam de demografische factor als belangrijk moment bij. Er was een toename van jeugd. De grote jaargangen na de bevrijding verlieten rond het midden van de jaren zestig de scholen en kwamen in de fase van hun leven, waarin het zoeken naar de eigen weg en kritiek op de aangeleerde normen betrekkelijk normaal zijn. In deze constellatie kon de generatietegenstelling, die door specifieke omstandigheden was vervlakt, een explosieve heftigheid bereiken. Het gevoel buiten spel te zijn gezet, gedoemd tot passiviteit werd echter niet alleen aangewakkerd door de verhalen over de oorlog, die nu als een sneeuwbal effect loskwamen. De verzorgingsstaat had tot een degeneratie van parlement en partijstelsel bijgedragen, de traditionele kanalen voor wensen en grieven van de bevolking.

Han Lammers zou van een versluierd monisme spreken, dat het gezonde democratische dualisme tussen regering en Kamer had vervangen. De regeringsfracties bleken gebonden op basis van dikwijls geheime afspraken³¹. Verkiezingen en programma's hadden meer en meer een rituele betekenis gekregen. Op zichzelf was dat niets nieuws. Nieuw was dat dat monisme wel had voldaan in de fase van wederopbouw en oprichting van de verzorgingsstaat, maar nu zijn functie verloor.

30. Zie H. Tuynman, *Full-time provo* (Amsterdam, 1966). Over provo verder W. Buikhuisen, 'Provocisme is vrijetijdsbesteding', *Maandblad voor de geestelijke volksgezondheid* (november 1965) 370; H.J.A. Hofland, 'Van zizou tot provo', *De Gids* (1966) i, 3; H. Lammers, 'Binnenlandse kroniek. Wie profiteert van het provotariaat?', *De Gids* (1966) iv-v, 327. Ook F.E. Frenkel, e.a., ed., *Provo. Kanttekeningen hij een deelverschijnsel* (Amsterdam, 1966) en R. van Duyn, *Het beste uit provo* (Amsterdam, 1967).

31. H. Lammers, 'Het najaar der congressen', *Socialisme en Democratie* (1967) 312.

En dan was er de eerder genoemde rol van de media, vooral van de televisie. De oneensgezindheid over de invloed hiervan blijft groot en de enquêtes, het statistische materiaal, laten geen eenduidige slotsom toe³². Versterkt de beeldbuis bestaande opinies of doorbreekt hij ze? Laat hij ze onberoerd? Draagt de consumptie van geweldtaferelen bij tot de afschuw voor geweld, of tot afstomping, of tot imitatie? Het enige dat vaststaat is, dat het wereldbeeld van grote groepen van de bevolking enorm werd verruimd in puur kwantitatieve zin, zonder dat we precies kunnen peilen wat dat kwalitatief betekende. Van belang hierbij is echter dat het altijd om een geselecteerde informatiestroom gaat, geselecteerd volgens een ondoorzichtig mengsel van ideologische, commerciële en toevallige factoren. De tv draagt bij tot een ongeproportioneerde beeldvorming. Zij scheidt een tweede scheve realiteit naast de primaire³³. Dit kan onder bepaalde omstandigheden tot vergissingen en misrekeningen leiden, die dan zelf weer deel worden van die primaire werkelijkheid. De vraag in hoeverre de tv de beweging van de jaren zestig heeft ondersteund, vervormd, wellicht overschat, is een thema, dat buiten dit bestek valt. Evenals de vraag in hoeverre de tv de ontzuiling heeft bevorderd. De socioloog Thoenes heeft de these opgesteld dat de verzuiling de enkeling verzoende met de groeiende staatsmacht, de 'staatschappij'. Nu de zuilen in ontbinding geraakten, werd de afstand pijnlijker gevoeld³⁴. Men kan er lang over debatteren of die ontbinding het verzet tegen de staat bevorderde of dat dat verzet nu juist een oorzaak was van de ontbinding.

Hoezeer de interne verhoudingen ook de onrust en de toenemende onvrede verklaren, de invloed en het voorbeeld van het buitenland blijven een onmisbare schakel in de verklaringenreeks. Zonder hippies en andere gitaar-anarchisten blijft provo niet goed denkbaar. Overigens is juist dit een voorbeeld van vertekening door de media, omdat het hier een typisch

35

Amsterdams verschijnsel betrof . Provo was niettemin de eerste geprofileerde protestbeweging tegen welvaartsstaat en cultuurconformisme; hutspot van jeugdbeweging, sectarisch magierdom en clownerie. Het was ook in tegenstelling tot nozems, mods, rockers en andere exemplaren van losgeslagen jongeren een tamelijk nette beweging van jongeren van beschaafden huize. Het accent lag niet op grote doelstellingen, doch op een anti-burgerlijke stijl en levensvorm, bedoeld ook om de autoriteiten in de war te brengen³⁵. Dat dit aardig lukte, is niet zo vreemd. Introductie van nieuw gedrag wijst op een verstoring van de verhoudingen en kan als voorbode worden beschouwd van rebellerende bewegingen. Provo werd gevolgd door een politisering, geholpen door de genoemde neo-marxistische en anarchistische theorieën en de behoefte aan bredere groepen om niet achter te blijven bij de bestrijding van het als fascistisch

32. Zie de bijdrage van Jan Bank in deze bundel.

33. H. Wigbold, 'Politiek en televisie', *Socialisme en Democratie* (1966) 715, is van mening dat de televisie geen nieuwe ontwikkelingen scheidt maar aan de bestaande een extra dimensie toevoegt.

34. P. Thoenes, 'Het socialisme en de staatschappij', *Socialisme en Democratie* (1966) 651.

35. Vergelijk A. Nuis, *Wat is er gebeurd in Amsterdam?* (Amsterdam, 1966). Zie ook R. Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw* (Amsterdam, 1979). Het artikel van K. Huisman, 'Fryslân hat ek syn p(ö)rovo's', *Strikel* (november 1966) 148, lijkt mij geen overtuigend contra-bewijs. A. van der Mijn, 'Provo na de dood van provo', *De Gids* (1967) 134.

36. Zie Van Duyn, *Het beste uit provo*. Ook D. van Weerlee, *Wat de provo's willen* (Amsterdam, 1966); L. Sinner, *Provo en justitie* (Amsterdam, 1966).

begrepen gezag³⁷. Zo hielp de provobeweging als ontsteker los te maken, wat zich binnen de partijen en in andere sectoren aan onvrede had opgehoopt. Daarin kan men haar historische betekenis zien. Toch was het generatieconflict, los van provo, al gegeven. De directe aanleidingen waren voor de verschillende volksgroepen dan weer verschillend.

Binnen de PvdA was er vooral het onbehagen over het pragmatisme en paternalisme van de leiding³⁸. De verzakelijking nam rond 1960 nog eerder toe dan af. Misschien ook omdat de linkervleugel deels met de PSP uit de partij was verdwenen. Hier kwam dus de wens naar een socialistisch-humanistisch réveil op. J. van den Bergh zou in 1966 — het woelige jaar bij uitstek — roepen, dat de democratie ernstig in gevaar verkeerde. De verbinding tussen leiding en achterban was volstrekt dichtgeslibd.

Ook het beeld van de eigen partij wordt helaas bepaald door alle kale koppen — ga maar'es na — die wij over het beeldscherm laten trekken. Is het dan wonder dat de jeugd niet alleen uit nonconformisme maar reactie daarop zijn haren weer vitaal laat groeien? Moet de populariteit van Kennedy en Kuifje nog nader verklaard worden? Waarachtig, wie succes wil hebben bij de komende verkiezingen zal moeten zorgen voor lijsttrekkers met haar³⁹.

Een ontboezeming die voor zichzelf spreekt. Haar en vitaliteit, het oude Samsonthema! Haar en jeugd, een door de moderne jeugdcultuur gretig in de reclameindustrie gebruikte associatie! En nu de tv, die de brug slaat tussen reclame en politiek en om een type politicus vraagt, dat even geschikt is om een nieuw programma aan te prijzen als een nieuw margarinemerik of een slijpe. De tv zou de politieke stijl en daarmee de politiek zelf beïnvloeden, inzoverre de politicus om succes te hebben voor iedereen zichtbaar moest worden gemaakt en zich aan moest leren passen aan de esthetische mode. Op een geheel andere wijze dan de vernieuwers in 1945 hadden gewild, werd de democratie zo in de jaren zestig en zeventig personalistischer.

In het katholieke kamp kwam het tot minstens even heftige beroering. De krampachtigheid, waarmee de leiding na het mandement op de externe en vooral interne modernisatie had gereageerd, had de infiltratie van het nieuwe niet kunnen tegenhouden⁴⁰. De oecumenische beweging en het tweede Vaticaanse concilie leidden dan ook tot een soort dijkbreuk. Binnen de kerk begon een krachtige hervormingsbeweging, terwijl het aantal afvalligen vooral onder de jeugd toenam. De studentenrellen zouden beginnen op katholieke bodem.

Het is uiterst onwaarschijnlijk dat de samenloop van al deze omstandigheden niet tot spanningen zou hebben geleid. Temeer omdat in het buitenland eveneens de jeugd in opstand kwam. Er zijn dan echter altijd nog de lokale, min of meer toevallige factoren, die de vonk in het kruitvat doen slaan. In Nederland speelden de huwelijken van de prinsessen daarbij ook nog

37. C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70* (Meppel, 1979) bevat veel enquêtemateriaal over gewijzigde opvattingen. Voor de studentenbeweging: R. Hagendijk, *Het studentenleven. Opkomst en verval van de traditionele studentenkultuur* (Amsterdam, 1980); L. Labeledz, 'Studenten en revolutie', *Socialisme en Democratie* (1969) 69.

38. Een duidelijk fanaal was de brochure: H. van den Doel, e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam, 1966).

39. J. van den Berg, 'Democratie? - ja an me zoole', *Socialisme en Democratie* (1966) 692.

40. Zie hiervoor ook de bijdrage van J. Bosmans in deze bundel. Ook M. Bogaarts, 'Het einde van de KVP 1945-1980', *De Tijd* (3 oktober 1980) 37. Voorts W. Goddijn, *Roomsen, dat waren wij* (Hilversum, 1978).

mee. Het betrof hier immers het symbool van de natie en dus van het bestaande bestel⁴¹. Juist het non-conformistische karakter van die huwelijken zinde de oorlogsgeneratie niet. En haar wrevel werd voor de groeiende jeugdoppositie, vooral voor provo dan weer een unieke gelegenheid om de monarchie en daarmee het bestel te treiteren. Ook al liep de provobeweging snel leeg, de stoot die zij gaf en de introductie van een nieuwe omgangsstijl zou in hoge mate tot het gevoel van een breuk en ontbinding van normen en waarden bij de ouderen bijdragen. Zoiets was tenslotte voor iedereen dagelijks voelbaar, hoorbaar en zichtbaar, soms ook ruikbaar.

De politisering van het protest uitte zich ook in de komst van nieuwe partijen ten koste van de bestaande en later in de studentenbeweging⁴². Dat leidde tot de doorbraak van jonge politieke leiders, waarbij het tv-reclameaspect zijn niet te verwaarlozen rol speelde. Vanuit de universiteiten plantte de vernieuwingsbeweging zich in de vroege jaren zeventig voort naar het onderwijs. Een generatie links georiënteerde jeugdige scholastici toog aan het werk om de nieuwe jeugd te leren dat het bestaande kapitalistische bestel verziekt was. Een groot percentage kwam uit confessionele hoek en had de bijbel verruild voor Marx plus de Frankfurter filosofen en het is nog een open vraag of velen het ene even slecht hadden gelezen als het andere of het andere even slecht als het ene. Een springvloed van experimenten en hervormingsplannen zou hoger en middelbaar onderwijs onderdompelen, waarin vandaag nog velen wanhopig rondspartelen of trachten zich op het droge van de vervroegde pensionering te redden.

Maar niet minder significant is dat die diverse protestbewegingen in de politiek niet tot één enkele, met corresponderende stootkracht, vermochten samen te smelten. Binnen het kamp van de PvdA werd na 1966 geroepen om een progressieve concentratie, samen met de radicale confessionelen⁴³. Het kwam er niet van. Deze tweede aanzet tot een doorbraak, net als de eerste vooral vanuit socialistische hoek geproclameerd, strandde evenals de eerste. De radicale confessionelen doorbraken wel de eeuwenoude scheidslijn tussen protestanten en katholieken, een samengaan met de socialisten bleek onmogelijk. De oude karresporen waarin de samenleving zich bewoog waren té diep⁴⁴. Het groepsbewustzijn was sterker dan de alom gepropageerde polarisatie tussen progressieven en conservatieven. Het nationaal besef was immers altijd onlosmakelijk met die groepsidentiteit versmolten geweest.

Wanneer ik geconstateerd heb dat de tweede doorbraakpoging evenals de eerste is mislukt dan wil dat zeggen, mislukt in de zin, die de voorstanders van een progressieve concentratie ermee verbonden. Anders dan na 1945 heeft de deining in de jaren zestig wèl tot een ontduoing van het uiterlijk vastgevroren partijlandschap geleid. De vereniging van progressieve confessionelen stelde een voorbeeld voor de fusie van twee volksdelen in één politieke partij, die

41. Die voornamelijk door provo aangewakkerde deining in 1965 en 1966 bracht slapende republikeinse sentimenten weer naar boven. Vergelijk bijvoorbeeld L.M. de Rijk, 'Nationaal Koninkschap of monarchistische maskerade?'. *Socialisme en Democratie* (1966) 1.

42. Th. Coppes, 'De wenselijkheid van politieke vernieuwing in Nederland', *Socialisme en Democratie* (1964) 337, had al vóór de turbulente jaren geconstateerd dat er in alle partijen een proces van ontzuiling gaande was. Men wachtte op iets nieuws, doch de weerstanden om naar een ander kamp over te stappen waren te groot.

43. Vergelijk A.J. Voortman, 'Naar een radicale socialistische partij', *Socialisme en Democratie* (1967) 588; B. de Gaay Fortman, 'Politieke vernieuwing', *ibidem*, 565; W. Schermerhorn, 'Gedachten over een progressieve concentratie', *ibidem*, 498; J. Boersma, 'Vernieuwing of vernieling', *ibidem*, 467.

44. Zie het artikel van Coppes in noot 42.

voortliep op het CDA. De sensationele afkalving van de confessionele partijen, die tenslotte tot de fusie dwong, werd eveneens door het uitbreken van de protestbeweging versneld, al was die zelf weer het symptoom van de afkalving. In het rijk van moraal en normen werden diverse vijgebladeren omlaaggetrokken: zaken als vrouwenemancipatie, abortus, homosexualiteit, vrije seksuele omgang, werden sedertdien agendarijpvond, kortom, de omgangsstijl, de cultuur verloor het karakter, dat de restauratieve façade had gekenmerkt. De protestbeweging markeerde haar standplaats daarbij niet alleen door lang haar en baarden maar ook door een nieuwe spelling. Binnen de grote partijen werd een wisseling van de wacht afgedwongen, waarbij de afstand tussen leiding en gevolg drastisch slonk. Al werd de paternalistische stijl tenslotte door een personalistische vervangen meer dan door de gepropageerde algemene inspraak. Opmerkelijker dan die verschuivingen binnen de partijen en tussen de partijen was het prestigeverlies van het parlement als vanzelfsprekend politiek forum en vertegenwoordiger van de natie. Buitenparlementaire acties werden mode. Het parlement was discutabel geworden als vast deel van het bestel⁴⁵.

Tenslotte Nederlands positie in de wereld: de kritiek op de VS en op een militante politiek behoorde tot de kernpunten van het protest⁴⁶. Amerika, koude oorlog en paternalisme van de oude garde vormden in de ogen van de radicalen althans één complex. Zoals zij de interne Godsvrede bestreden en om polarisatie riepen, zo bestreden zij de externe confrontatie en riepen om ontspanning⁴⁷. Het communisme was niet langer vijand nummer één, doch reactionaire of fascistische dictaturen. Daarmee knoopte de beweging weer aan bij het oude zedingsbesef, dat een component van de neutraliteitstraditie was geweest. Nederland moest in plaats van strijdbaar Atlantisch bondgenoot opnieuw ethisch gidsland worden en als agent van het wereldgeweten bekeuringen uitdelen.

Zo duidelijk op het oog het gemeenschappelijke was, dat de diverse groepen van de hele beweging verbond, voor karakteristiek en interpretatie zijn al weer verschillende invalshoeken denkbaar. Men kan gemakkelijk achter heel die bundel van grieven en eisen een roep om fundamentele gelijkheid herkennen en om afbraak van hiërarchische verhoudingen op alle gebied. Dat zegt echter niets over de oorzaken van de beweging en over de diepere motieven en impulsen. Men kan de beweging uiteraard allereerst zien als een vernieuwingsbeweging, die zich

45. Algemeen hierover J.E. Ellemers, 'Ontwikkeling van de samenleving', in: *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer, 1980) evenals J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Mollema, *Crisis in de Nederlandse politiek* (2e dr.; Alphen, 1977).

46. J.L. Heldring, ed., *Parlement, partijen en buitenlandse politiek* (Baarn, 1977); *idem*, *Nederland, Europa en de wereld: ons buitenlands beleid in discussie* (Meppel, 1970); *idem*, ed., *Moraal en buitenlandse politiek* (Rotterdam, 1975); P.R. Baehr, e.a., *Elite en buitenlandse politiek in Nederland* (Den Haag, 1978); J.J.C. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles* (Den Haag, 1979); C.B. Wels, *Aloofness & Neutrality. Studies on Dutch Foreign Relations and Policy-making Institutions* (Utrecht, 1982). Het is geen toeval dat wetenschappelijke analyses van Nederlands buitenlands beleid van de zijde van de progressivistische critici in deze jaren vrijwel ontbreken.

47. Ook hier dreigt echter een vertekening te ontstaan doordat de protestbeweging veel ruimte kreeg in de media, die tot een overschatting van haar omvang leidde. Opmerkelijk is bijvoorbeeld toch de uitslag van een in 1965 gehouden VARA-enquête 'NAVO-beveiliging of gevaar'? Hierbij bleek 85% van de ondervraagden voorstander te zijn van het Amerikaanse bondgenootschap omdat men er een garantie voor de vrede in zag. Daarbij moet weliswaar worden bedacht dat de ommezwaai ook binnen enkele grote dagbladen nog moest komen. Een in 1967 of 1968 gehouden enquête zou vermoedelijk een minder hoog percentage voorstanders hebben opgeleverd.

tegen de restauratieve façade van naoorlogs Nederland op geestelijk en cultureel terrein richtte en tegen het conformisme van de oorlogsgeneraties. Zo zag zij zichzelf. Doch zij richtte zich niet uitsluitend tegen de restauratieve verschijnselen, zij richtte zich tevens tegen de consequenties en tegen bepaalde facetten van de nieuwe, zeer moderne welvaartsstaat, die achter die façade was ontstaan en dus tegen een vorm van moderniteit. Zij richtte zich tegen de schaalvergroting en tegen het internationalisme in politiek en economie, waardoor de centra van de macht steeds verder uit het nationale gezichtsveld waren geraakt. Het streven naar kleinschaligheid en naar actieve participatie van de burgerman sloot aan bij de traditie van het Nederlandse particularisme en anti-etatisme. De roep om beginselpolitiek, de aversie van de verzakelijking en het professionalisme binnen overheid, parlement en partijen wees eveneens terug. In de eis dat professionalisme te vervangen door ideologische polarisatie, kan men een nieuwe oplage van Kuypers antithese zien; ontdaan van de evangelische inspiratie natuurlijk. De doordringing van staat en maatschappij werd aanvaard, alleen de zwaartepunten werden omgekeerd: de staat mocht niet de maatschappij, maar de maatschappij moest de staat beheersen.

De gidslandpolitiek betekende eveneens een terugkeer naar een onafhankelijke neutrale koers. Al onderscheidde die neutraliteitsconceptie zich van de vooroorlogse, doordat ze niet afzijdigheid maar mondiale betrokkenheid betekende, die ook mondiale bemoeizucht kon worden genoemd.

De beweging wilde het opnemen voor de sociaal zwakkeren. De radicale vleugel riep om vernietiging van de bestaande structuren en om een nieuw socialisme. Vereenzelviging met de revolutionaire bewegingen in de Derde Wereld werd bon ton, waarbij vermoedelijk ook weer het oorlogsbeeld en de verheerlijking van de illegaliteit van invloed waren. Het protest werd echter allereerst gedragen door de beter ontwikkelde, studenten, zonen van goeden huize, intellectueel gevormden. Het wortelde sociaal gezien in dezelfde milieus waartegen het zich richtte. De massa van de eenvoudigen, de arbeiders met name, bleven steenkoud. En die arbeiders werden nog steeds als de natuurlijke revolutionaire klasse gevierd en verheerlijkt. De enige politieke onlustbeweging, waar het accent van de eenvoudige man onvervalst doorklonk, was de partij van boer Koekoek. En die won nu juist als toonbeeld van reactionaire domheid een negatieve populariteit. De radicale vernieuwers, bedreven in neo-marxistische en sociologische terminologie, waren nog paternalistischer dan de elites, waartegen zij zich keerden.

Als we dat bedenken kan het protest voornamelijk als een elitaire jongerenbeweging binnen de hogere strata van de samenleving worden beschouwd. Psychologisch was dan de diepste impuls een wisseling van de wacht te forceren, omdat de oude garde te zeer aan haar kussen kleefde. Dat gaat altijd gepaard met de introductie van een nieuwe filosofie en soms ook van een nieuwe stijl. Daar kan dan echter weer bij worden aangetekend, dat die hogere strata juist dankzij de vernieuwingen uit de voorafgaande periode enorm waren verbreed en dat de oude sociale verschillen waren vervlakt.

Deconfessionalisering en ontzuiling worden veelal als twee nauw met elkaar samenhangende effecten van de beweging uit de jaren zestig genoemd. Zij kunnen evengoed als oorzaken gelden. Ontkerkelijking werd doorlopend gedurende de jaren vijftig gesignaleerd. De herzuilingspolitiek van de confessionele partijen moet als defensieve reactie worden begrepen op de corrosie van de zuilen door de internationalisering en modernisering van Nederland. Omgekeerd

kan men er ook op wijzen dat zelfs binnen de vernieuwingsbeweging de verzuilde tradities nog doorwerken, bijvoorbeeld doordat één progressieve concentratie niet tot stand kon komen, evenmin trouwens als één conservatief blok. Men kan, zoals Ernest Zahn dat doet, betogen, dat minder van een echte deconfessionalisering sprake was dan veeleer van een metamorfose van het confessionele denken⁴⁸. In de nieuwe beginselpolitiek, die men propageerde, kan men de doorwerking van religieuze denkvormen zien. Dat het politieke ethos ook en met name in het socialistische en pacifistische kamp zijn religieuze oorsprong niet verloochent, behoeft nauwelijks te worden herhaald.

De kerken speelden bovendien een belangrijke rol in de hele beweging, zodat men zelfs van een reconfessionalisering van de politiek kan spreken; zij het niet in traditionalistisch-conservatieve maar in progressivistische richting. Als we naar het vervolg en de resultaten van de vernieuwingsbeweging zien, dan blijkt in elk geval dat het parlementarisme alle kritiek tenslotte heeft overleefd en dat het ijzeren geraamte van het staatsbestel niet is aangetast. Er vonden flinke verschuivingen bij de grote partijen plaats, maar die verdwenen niet en de nieuwkomers uit de jaren zestig bleven tenslotte klein. De rol van de media met hun selectieve vergroting en dramatisering van het gebeuren droeg bij tot een aanvankelijke overschatting, niet van de intensiteit, maar wel van de omvang van de beweging. Een beweging, die zoals gezegd progressivisme en antimodernisme verenigde en die de zo ongewone en nieuwe ontwikkeling van Nederland sedert de bevrijding op allerlei punten terug wilde buigen. Zeker, met het optreden van het kabinet-Den Uyl in 1973 kwam er een substituut voor een progressieve concentratie aan het bewind. Het leek toen het begin van de verwezenlijking van veel wensen en eisen van de beweging. God verdween uit de troonrede. Een moment van symbolische betekenis in de historie van wat eens 'Het Nieuwe Israël' heette? Of een onbeduidende formaliteit, waarbij een archaisch relict verdween? Of slechts een nieuwe stijl, waarin onder de oppervlakte de oude tradities en denkbeelden doorwerkten? Ik zal die vragen niet meer beantwoorden, want daarmee begeven we ons op het terrein van het volgende congres over Nederland, wie weet!

48. Ernest Zahn, *Das unbekannte Holland* (Berlijn, 1984) 234-235.

Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973

J. BOSMANS

De analyse van de politieke en parlementaire ontwikkeling in de jaren vijftig en zestig is tot nu toe voornamelijk het werk geweest van sociale wetenschappers, in het bijzonder van politicologen. Wij historici zijn nog niet veel verder gekomen dan het leveren van wat overzichten en het beschrijven van een handvol gebeurtenissen in een betrekkelijk geïsoleerd verband. Wat ik in deze bijdrage niet zal doen en wat ik trouwens ook niet zou kunnen, is het geheel van de ontwikkelingen trachten te vangen in een groots en origineel analysemodel. Ik kies voor een simpeler weg en wil, de hoofdzaken nog eens langs lopend, hier en daar een kanttekening plaatsen bij de zojuist bedoelde analyses¹. Maar voorop gaat het volgende.

I PERIODISERING

De twee jaren 1955 en 1973, waartussen de congrescommissie ons geklemd houdt, roepen als periodiseringsmomenten in het naoorlogse politieke en parlementaire gebeuren problemen op. Het minst nog het jaar 1973. Immers wie de jaren zestig en zeventig heeft meebeleefd, zal er mee willen instemmen dat de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl het in zich had om een mijlpaaltje in onze geschiedenis te worden. Vanuit het perspectief van toen leken programma en samenstelling van het kabinet én de personen van de ministers borg te staan voor de realisering van wezenlijke verlangens uit de jaren zestig, samengebond in de slogan van de rechtvaardiger verdeling van inkomen, macht en kennis. Niet voor niets heette het verkiezingsprogramma van de grootste regeringspartij (PvdA) *Keerpunt 72*. Met de wetenschap achteraf is men weliswaar geneigd een keerpunt niet te ontdekken, maar dat hoeft geen ernstige afbreuk te doen aan de validiteit van de keuze van de congrescommissie om 1973 als eindgrens te bepalen.

Gaat men in het beginjaar 1955 op zoek naar een gebeurtenis van vergelijkbaar gewicht, dan komt men spoedig in de moeilijkheden. Want is er in dat jaar wel een startmoment te vinden, van waaruit de latere ontwikkelingen redelijkerwijs te verklaren zijn? De structuralisten onder ons zullen zeggen: iedere keuze van een concreet feit of jaar is arbitrair; iedere conjuncturele ontwikkeling is deel van een niet exact te periodiseren lange-termijnontwikkeling. De evenementiëlen onder ons zullen dit niet willen ontkennen, maar hebben toch behoefte aan wat meer houvast.

1. Voor de ontwikkelingen zelf zie P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans (8e dr.; Assen, 1982) en J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1945-1980', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XV (Haarlem, 1982) 269-316.